

СТУДІЇ

УДК 94(477)

Михайло Юрій

АГРОКУЛЬТУРНЕ СУСПІЛЬСТВО І МЕНТАЛІТЕТ

В статті йде мова про аграрне суспільство і особливості розвитку культури в ньому і, як наслідок, формування менталітету українського народу. Дається характеристика менталітету, починаючи з традиційного суспільства і до теперішнього часу.

Ключові слова: традиційне суспільство, писемність, культура, менталітет, повсякденність, патерналізм.

Протягом XIX і XX ст. як в ідеологічній, так і, власне, у науковій літературі у великій кількості проявилися і змагалися між собою описовий і дихотомний підходи у співставленні культурних явищ, які відносяться як до малих культур, так і до цивілізованих спільнот. В основі дихотомного поділу, що складається з простих операцій, лежить принцип, який дозволяє провести первинний “розклад” суспільних чи людських явищ засобами культури. Цей принцип на найбільш примітивному рівні виражається в поділі “ми – вони” і “свої – чужі”, набуває воістину універсального характеру, породжуючи поділ на “греків” і “варварів”, на “православних” і “поганих”, на “демократичні” і “недемократичні” країни тощо.

Відповідно до дихотомного підходу Захід і Схід, або, ще ширше Захід – не захід, виділилися два в загальному плані принципово різні типи суспільного устрою, а саме традиційна і ліберальна цивілізації. Разом з тим дихотомні схеми можуть формуватися і в інших параметрах. Так, наприклад, цивілізації можуть розділятися на землеробські та індустріальну (Захід), континентальні і приморські, аграрні і техногенну (Захід), кочові та осідлі, закриті та відкриті (Захід), інтравертні й екстравертні (Захід), засновані на християнстві або східних релігіях тощо. Кожен раз основою поділу служить одна з характеристик суспільства в її дихотомії – при виключенні всіх інших, що залишає передумови розгляду цілісної характеристики життя суспільства.

Логічне бажання уникнути такої обмеженості жорстких дихотомій призводило до поділу на “половинні”, “первинні-вторинні” і “перехідні” форми. Так виникли “напівтрадиційні” структури, “ранній” або “пізній” феодалізм, просто “перехідне” суспільство тощо. Таким чином, якщо йдеться про жорстку дихотомію, традиційна і ліберальна цивілізації і Україна відноситься до першої, то з огляду на “половинну” форму українське суспільство можна віднести до агрокультурної форми, або цивілізації.

Пристаюючи до характеристики цієї форми, нам хотілося б вказати на кілька ознак, які відрізняють її від інших. Перш за все, це суспільство засноване на сільському господарстві (включаючи вигінне скотарство), тобто на виробництві та збереженні продуктів харчування. Для такого суспільства характерна досить стабільна технологія: хоча час від часу тут виникають нововведення і вдосконалення, разом з тим вони не є частиною постійної дослідницької або винахідницької діяльності. Цьому суспільству абсолютно чужа ідея, яка пустила коріння на Заході, що природа є пізнавальною системою, успішне вивчення якої дозволяє створювати могутні технології. Світогляд, на якому тримається це

суспільство, не передбачає інтенсивного пізнання і засвоєння природи, результатом чого є безперервне покращення умов людського існування. Вона передбачає, найімовірніше, стійке співробітництво між природою і суспільством, внаслідок якого природа не тільки приносить суспільству скромні, хоча і постійні продукти харчування, але одночасно ніби санкціонує, виправдовує суспільний устрій і служить його відображенням [1, с. 600–648].

Наявність стабільної, раз і назавжди заданої технології має багато наслідків. Недостатність гнучкості виробництва продуктів харчування і порівняно невисока “стеля” її продуктивності призводять до того, що цінності в такому суспільстві пов’язані з ієрархією і примусом. Для члена цього суспільства має значення, перш за все, позиція, яку він займає у відповідному “табелі про ранги”, але не продуктивність його виробничої діяльності. Шлях підвищення продуктивності не кращий для нього спосіб (або навіть взагалі не спосіб) підвищення свого статусу. Характерною для такого суспільства цінністю є “знатність”, яка поєднує високий статус з успіхами на військовій ниві.

Така орієнтація є логічним наслідком ситуації, яка складається у суспільстві, що має стійкий потенціал продуктивності: індивід або група не отримують нічого, підвищуючи ефективність своєї праці, але вони отримують майже все, якщо завойовують сприятливу позицію у суспільстві. Підвищення продуктивності може бути вигідним лише для володіючих владою, що знаходяться у привілейованому становищі, але не для тих, хто добився цього підвищення. У той же час індивід, який успішно намагався зайняти високе становище і потрапив у число володіючих владою, отримує різні вигоди, які виправдовують його зусилля. Тому він повинен боротися тільки за владу і становище, не витрачаючи сил на підвищення продуктивності праці. Пригадаймо українських магнатів, інкорпорованих у польське суспільство, суспільство, яке діяло саме за цим принципом, або тих, хто залишився в українському суспільстві, надавши себе польській владі, але разом з тим поводити себе через віддзеркалення своєї поведінки відповідно до владних осіб, що перебували в річпосполитському суспільстві [16].

Найважливішим для члена такого суспільства стає володіння статусом і відповідними правами та привілеями. Людина тут – це його становище, ранг.

Як ще підтримується баланс у цій системі? Взагалі, є дві можливості підтримувати порядок у суспільстві: примус і згода. Зупинити тих, хто переслідує свою мету, замахується на статусну систему, можна погрозами, які інколи використовуються, а можна і за допомогою внутрішніх обмежень, тобто системи ідей і переконань, які людина засвоює і які потім направляють його поведінку в певне русло. Насправді, функціонували, звичайно, обидва механізми, тому що вони не ізольовані один від одного, а працюють у взаємозв’язку і так переплетені, що буває неможливо виділити вклад якогось одного з них у підтримці соціального порядку.

І все ж, який з цих факторів вважати найбільш важливим? Це надзвичайно важке питання. У крайньому випадку, не можна очікувати, що за будь-яких обставин відповідь на неї буде одна і та ж. Марксистська точка зору полягає, мабуть, у тому, що суспільний устрій обумовлений не примусом і не згодою, але способом виробництва. Не зрозуміло, однак, що може значити така пряма залежність суспільного устрою від способу виробництва, не опосередкована ні примусом, ні ідеями. Знаряддя праці й технології не можуть самі собою примусити людину прийняти певний спосіб розподілення: для цього потрібний або примус, або згода, або якийсь сплав того й іншого, і цим іншим може бути ідеологія, яка забезпечує стабільність не тільки тим, що переконує членів суспільства в законності цієї системи. Роль її складніша та ширша. Вона, до речі, робить можливим сам примус, тому що без неї неорганізована група, володіюча

владою, не змогла би діяти ефективно (все це детально розкрито вище на прикладі сталінізму).

У суспільстві такого типу існує не тільки більш або менш стабільна сільськогосподарська основа, але також і писемність. Вона дозволяє фіксувати і відтворювати різні дані, ідеї, свідчення, формули тощо. Не можна сказати, що в дописемному суспільстві повністю відсутні способи фіксації стверджень і умовисновків: важливі формули можуть передаватися в усній традиції і ритуальними шляхами. Однак поява писемності різко розширює можливості збереження і передачі ідей, тверджень, інформації, принципів [11, с. 66–70].

Грамотність поглиблює властиву цьому суспільству статусну диференціацію. Вона є результатом впертого і досить довгого посвячення, яке називається “освітою”. Аграрне суспільство не володіє ні ресурсами, ні методами, які необхідні для того, щоб грамотність поширювалася широко, не кажучи вже про те, щоб вона стала всезагальною. Суспільство розпадається на тих, хто вмie читати і писати, і на тих, хто цього не вмie. Грамотність стає знаком, що визначає становище у суспільстві, і таємною, яка дає перепустку у вузьке коло посвячених. Роль грамотності, як атрибута статусної різниці, стає ще більш яскраво вираженою, якщо при написанні використовується мертва або яка-небудь спеціальна мова: писемні повідомлення відрізняються тоді від усних не тільки тим, що вони написані. Благоговіння перед писемністю – це перш за все, благоговіння перед їхньою таємницею. Культ зрозумілості проявляється в історії людства значно пізніше, знаменуючи собою наступну революцію, хоча так ніколи і не стає абсолютним. Рядові члени суспільства даного типу засвоюють культуру, набираючи свій запас символів, ідей “в русі”, так сказати, в процесі життя, який є частиною взаємодії, що відбувається з дня в день між родичами, сусідами, майстрами тощо. Жива культура не закодована, не задана ніяким набором жорстких формальних правил, передається, між іншим, безпосередньо, просто, як частина “способу життя”. Але такі навички, як володіння грамотою, передаються інакше. Вони застосовуються в процесі спеціального навчання, прищеплюються не шляхом звичайної життєдіяльності та не звичайними людьми, а професіоналами, здатними відтворювати і демонструвати певні вищі норми.

Є глибока різниця між культурою, що передається в повсякденному житті, “в русі”, неформально, і культурою, якою займаються професіонали, не зайняті крім цього нічим іншим, виконуючи чітко окреслені обов’язки, детально зафіксовані в нормативних текстах, маніпулювати якими індивід практично не може. У першому випадку культура відрізняється гнучкістю, змінюваністю, регіональним різнобіччям, інколи просто надзвичайною рухливістю. У другому – вона може виявитися жорсткою, стійкою, підпорядкованою загальним стандартам, які забезпечують її єдність на великій території [4, с. 171]. При цьому вона може спиратися на широкий корпус текстів і пояснень і включати в себе теорії, що обґрунтовують її ціннісні обґрунтування. До речі, в її доктрину може входити теорія походження фундаментальної істини – “Одкровення”, – що підтверджує інші теорії. Таким чином, теорія “Одкровення” є частиною віри, а саме віра стверджується “Одкровенням”.

Характерною рисою суспільства даного типу є напруга між високою культурою, що передається в процесі формальної освіти, зафіксованої в текстах, і постулюючої певні соціально трансцендентні норми, і з другого боку, однією або декількома низькими культурами, які не задані у відчуженій письмовій формі, існують лише в самій течії життя і, відповідно, не можуть піднятися вище неї, що відбувається тут і тепер. Інакше кажучи, в такому суспільстві є розрив, а деколи і конфлікт між культурою високою і низькою, який може виявитися по-різному: з одного боку, висока культура може намагатися нав’язати свої норми низькій, з

іншого – носії низької культури можуть намагатися засвоїти норми високої, щоб зміцнити своє становище. У зв'язку з цим, пригадаємо П. Куліша, який займався саме цими проблемами щодо української культури і висунув теорію про культуру міську та сільську, культуру верхів і низів [6]. У кінцевому результаті між носіями високої і низької культури виникає помітний розрив, а часто і прірва взаємонерозуміння. Розрив цей функціональний. Людина навряд чи буде намагатися досягти стану, якого вона не в силах зрозуміти, або протистояти доктрині, яка, як вона вважає, вище його розуміння. Культурна різниця визначає суспільні позиції, регулює доступ до них і не дозволяє індивідам їх залишати. Але кордонів суспільства, в цілому, вона не визначає. Лише при переході від аграрного суспільства до індустріального культура перестає бути засобом, який визначає позиції в суспільстві і прив'язує до них індивідів. Замість цього вона окреслює масштабну і внутрішню, рухливу соціальну цілісність, всередині якої індивіди можуть вільно пересуватися, як того вимагають завдання виробництва. Приймаючи таку модель старих аграрних суспільств, можна задати питання: якими повинні бути взаємовідносини між культурою з одного боку, і політичною легітимністю і кордонами держав – з іншого? Відповідь однозначна: між цими двома сферами не буде майже ніякого зв'язку.

Суспільство такого типу постійно генерує всередині себе культурні відмінності. Воно породжує у вищій мірі диференційовану статусну систему, кожен елемент якої повинен мати свої чіткі ознаки, знаки, свої зовнішні прояви. Це, по суті, і є культура. З огляду на українське суспільство, наприклад, XVI–XVII ст. – це відмінності в одязі козаків і селянства. Інший приклад – у романі Грема Гріма – герой відзначає нотки неповаги, які проявляються у звертанні до нього банківського клерка, і роздумує про те, що той говорив би з ним абсолютно інакше, якщо б його кредит не був перевищений [5].

Аграрне суспільство породжує різні стани, касти, гільдії та інші статусні відмінності, які вимагають диференційованого культурного оформлення. Культурна однорідність такому суспільству абсолютно невідома. Більше того, спроби уніфікувати стандарти культури розглядаються як злочинні, інколи в прямому, кримінальному розумінні. Той, хто намагається вступити в культурне змагання з групою, до якої не належить, порушує суспільний протокол, претендує на систему розподілення влади. Така зухвалість не може залишитися безкарною. І якщо покарання є лише неформальним, винуватий може вважати, що йому поталанило. Важко собі уявити, щоб український селянин вже у згадувану епоху був допущений до стану реєстрового козацтва, або пригадаймо приклади ставлення тих самих козаків до своїх, українських селян під час визвольної війни 1648–1654 рр., які будувалися досить часто на принципі “свій” – “чужий” [16, с. 189–231]. Те саме можна сказати і про радянські часи, коли номенклатура складала замкнуту касту, корпорацію, і всім іншим “вхід” туди був абсолютно закритий.

До речі, з цього приводу можна навести слова В. Липинського, який у своїй праці “Листи до братів-хліборобів” писав: “Становий характер аграрного суспільства призводить до того, що його вищій верстві вигідно з будь-якого приводу виділяти, загострювати і підкреслювати всі відмінні, особливі риси привілейованої групи. Принцип ієрархії не сприяє, а заважає створенню єдиної культури, яка могла б потребувати для себе оформлення в єдиний національний політичний механізм” [8, с. 78].

Доповненням до функціональної ієрархічної диференціації тут існує ще диференціація, можна сказати, горизонтальна. Члени такого співтовариства не тільки намагаються сформувати стиль життя, який відрізняє їх один від одного і утримує від посягання на тих, хто стоїть вище на соціальній драбині. Для сільськогосподарських товариств характерна також тенденція культивувати

особливості, які відрізняють їх від сусідніх у географічному розумінні співтовариств, що мають такий же статус. Так, у безграмотному селянському середовищі діалекти варіюють від села до села. Замкнутий спосіб життя сприяє розвитку культурних і лінгвістичних відхилень, і різноманітність виникає навіть там, де спочатку вона була відсутня.

Таким чином, можна сказати, що культурні відмінності утримують людей у їхніх соціальних і географічних нішах, перешкоджають появі небезпечних впливових течій і груп, що мають послідовників. Політичний принцип “поділяй і володарюй” легше застосовувати там, де населення вже розділене культурними бар’єрами. Правителів хвилюють податки, десятини, рента, повинності, але не душі та не культура підданих. У результаті, в аграрному суспільстві культура роз’єднує, а не об’єднує людей, і, відповідно, вона не може служити основою формування політичних одиниць, наприклад, нації [2, с. 101].

Охарактеризувавши основні постулати аграрної цивілізації, зрозуміло, що і українське суспільство має до неї пряме і безпосереднє відношення, оскільки всі названі основні риси цієї цивілізації притаманні й українському суспільству. Будучи суттю цього суспільства, український народ виробляв і специфічні психологічні, і соціальні риси своєї поведінки та ставлення до навколишнього світу, тобто протягом століть цей тип цивілізації формувалася і українську ментальність, а саме традиційність, утилітарність, а то і звуженість інтересів до рівня елементарних потреб. Домінування подібних цінностей на усвідомлюваному рівні сприяло розвитку таких проявів індивідуальної і масової свідомості, як соціальна пасивність, консерватизм, неохочість до соціального конструктивізму.

Треба не забувати ще одну річ, що Україна в силу історичних обставин потрапила в залежність від інших країн, які також належали до даної цивілізації: спочатку Литва і Польща, а потім Росія. Якщо разом з Україною в соціально-економічному відношенні, крім ідеологічної відмінності (католицизм), перші були майже однаковими, то друга, як вже зазначалося вище, належала до крайнього типу традиційної цивілізації – східної деспотії – з усіма витікаючими звідси наслідками для України, коли вона ввійшла до складу Росії. Але як і перші, так і друга, відповідно, доклали зусиль до формування таких рис українського народу, які характеризують його не з кращої сторони. Ось тільки один невеликий приклад. Ландшафт і природні умови закономірно формували з українця землероба. Саме землеробство, як спосіб існування, передбачає суспільну організацію патріархального типу. І на передній план виходить фігура глави сім’ї, роду. З політичної точки зору, український народ був протягом всієї своєї історії пірамідою з абсолютним “батьком” – вождем на вершині. Спочатку він називався князем. Потім із втратою незалежності цей “батько” стає іменуватися польським королем, магнатом, а ще пізніше – російським царем, поміщиком. У даному випадку вже не так важливо, під якою личиною виступав цей “батько”. Важлива функція, функція одноосібного управління. Правда, є одна особливість. У психології розрізняють “батька” люблячого і батька караючого. Невідомо, яким люблячим “батьком” для українського селянина був князь, але в будь-якому випадку не настільки караючим, як король, магнат, цар, поміщик. Ніколи ще український народ не користувався перевагами колективного управління, коли самий останній член суспільства відчував себе відповідальним (хоча б формально) за долю всього суспільства. Як у фокусі кристалу, на вершині владної піраміди сходились надії, любов, страх, ненависть. Це було щось на зразок осереддя життя і смерті народу, там приймали рішення, доленосні і не дуже. Звідти, з вершини, могли дарувати життя, але могли і забрати його, могли нагородити, а могли і покарати. Причому ці маніпуляції, як правило, не супроводжувалися ніякими поясненнями. Це була воля “вождя”.

Отже, на передньому плані знову фігура патріарха; мудрого або не зовсім, але завжди владного і жорсткого, воля якого незалежна, а все, що виходить від нього – благо [12, с. 87]. Таким чином, з усією очевидністю архетип батька займає центральне місце в колективному несвідомому аграрного, патріархального українського народу, який породжує, відповідно, страх, але не просто страх, а вільний страх. Мається на увазі безпредметний страх, який живе в нас завжди, активізований у тій чи іншій мірі, але гарячково чіпляється за будь-який зовнішній об'єкт, обставини, щоб виправдати своє існування, тому що незрозумілість його присутності, його важке і грізне ворушіння в глибинах нашої душі, як і все “не назване”, породжує ще більшу тривогу і напругу. Так ось, найімовірніше, саме образ Батька і є той архетип, який притягує Вічний Страх українського народу, дарує йому (страху) зміст, ім'я, систему координат, тим самим полегшуючи його неймовірний тиск на колективне несвідоме. Але час від часу наш народ намагався втекти від цього страху, і це проявилось у формі невідкорення “батьківській” владі, що виливалося в анархію, охлократію. Пригадаймо тих же запорізьких козаків, колишніх селян, дрібну шляхту, міщан, які опинилися в Дикому полі, намагаючись позбутися “батьківської” опіки, це по-перше, а по-друге, не дивлячись на те, що їм приписуються демократичні принципи організації життя, в цьому житті, безперечно, існувала та ж анархія чи охлократія, як спосіб протесту проти “батька” – отамана. Разом з тим, цей архетип має іншу сторону. Наприклад, чому наше суспільство так погано організоване сьогодні? І ось тут треба звернути увагу на таку обставину. З життя українського суспільства та і з поля колективного свідомого і несвідомого також зникла реальна проекція батьківського архетипу. І фігура президента, і “фігура” Верховної Ради аж ніяк не асоціюється з “кристалом влади” на вершині піраміди нації, ні навіть з плато на вершині цієї піраміди, ні тим більше з образом Батька нації. Не відчуваючи архетипу батька, ми починаємо існувати паралельно, а не як єдине ціле, а це і є тим кроком до неорганізованості суспільного життя. І потім, якщо згадати визначення страху, дане М. Хайдеггером, такий відхід батьківського архетипу в бік, який стояв раніше між нацією і її буттям, оголює і ще більше посилює страх цього протистояння [14]. Аграрно-патріархальне суспільство породжує не тільки страх. Воно породжує й інші комплекси, тому що негативні риси цього суспільства, особливо у формі, яке називалося радянською владою, призвело до значного викривлення свідомості нашого народу. Для того, щоб показати це викривлення, ми коротко зупинимося на характеристиці цього радянського аграрного суспільства.

Аналіз радянського соціалізму 1917–1991 рр. як відступ від певної магістральної дороги навряд чи буде правомірним. Швидше, це була специфічна форма капіталізації Російської імперії. Важкі роди капіталізму в ній, що не завершилися до 1917 р., які вимагали пояснення державно-регулятивної функції, стали однією з причин революційних потрясінь. До речі, ступінь радикальності цих потрясінь для соціально-економічного упорядкування аграрної підсистеми імперії не можна не тільки недооцінювати, але і переоцінювати. Завдяки всій значущості ліквідації поміщицького землеволодіння, ліквідації заможного селянства (куркульства), націоналізації тощо, збереглися основні риси аграрного суспільства: переважання сільськогосподарського населення, панування дрібного селянського господарства, переважно його натурально-споживчий характер. Якщо детальніше, то основними рисами аграрного радянського суспільства кінця 20-х рр. були: переважання в економіці сільськогосподарського виробництва, поєднання політичної влади і власності на землю, існування селянства як основної маси населення, існування селянського господарства як головної господарської одиниці і величезне значення, переважання “натуральності”

відтворення засобів праці в сільському господарстві, продовольчого і непродовольчого самозабезпечення основної частини населення тощо.

В умовах післяжовтневих перетворень, частково-орієнтованих на здійснення селянських надій, вирішити не тільки суб'єктивно, що ставилася, але й об'єктивно існуючу потребу завершення індустріалізації було неможливо. Щоб отримати хліб, робочі руки, фінансові ресурси, потрібна була у певному розумінні подальша архаїзація аграрного устрою – вилучення землі з індивідуального користування, відновлення повинностей – системи позаекономічного примусу для розподілення і перерозподілення вироблюваного надлишкового продукту, обмеження права просторового і соціального переміщення тощо [3, с. 209–265].

У своєму розвитку вона пройшла чотири етапи: 1) становлення (1930-ті рр.); 2) класичний період (1940-ві – початок 1950-х рр.); 3) занепаду або згортання (середина 1950-х – початок 1960-х рр.); 4) переродження в державний аграрний капіталізм (до 1990-х рр.). Конкретна історія колгоспного устрою досить детально описана в українській історичній літературі, тому зупинимося лише на принципових моментах її стадіальних зрушень. Один з них – у певному розумінні невідворотність повернення до “напівфеодального” устрою як умови модернізації (незважаючи на зовнішню парадоксальність цього твердження), тому що ніякий столипінський досвід і бухаринська альтернатива не допомогли б радикально здійснити первинне накопичення, вірніше, його вирішальну стадію (сам цей процес мав довгу часову протяжність). До речі, чомусь не помічається того факту, що столипінська аграрна реформа поряд зі створенням міцних підприємницьких господарств виштовхнула маси селянського населення в міські верстви, які стали поживним середовищем і м'ясом для гармат як Першої світової війни, так і революції.

Другий, очевидний, невідтворюваність – до крайнощів жорсткий політичний режим тільки і здатний якийсь час утримувати на поверхні “феодалну” реставрацію. Саме ця обставина викликала до життя азійщину Й. Сталіна в гіпертрофованій формі.

Характерними рисами колгоспної системи стало обмеження до небачених раніше масштабів індивідуального землекористування і господарства (більше 90% сільськогосподарської землі відійшло до колгоспів), введення відробіткової (мінімум труднощів), натуральної (держпостачання) і грошової повинностей, “закріпачувальний” паспортний режим. Самі колгоспи, в крайньому випадку в 1930-х – початку 1950-х рр., також навряд чи слід розглядати як явище, що виходить за межі традицій аграрного суспільства (нехай і в “державно-феодалній” формі). За організаційно-економічним устроєм вони були набагато ближче до “феодалних” володінь, що керувалися призначуваним державою, ніж до підприємницьких господарств в аграрному секторі. Висока, так звана творчість їхньої продукції такою не була. Швидше це була своєрідна форма “феодалної” ренти [3, с. 401–432].

Ще більше архаїчним, фактично повністю типовим для аграрного суспільства виглядає устрій селянського двору перших двох десятиліть колгоспної епохи: відтворення засобів праці, продовольче і побутове забезпечення було в міру самодостатнім, натурально-споживчим.

За всієї принципової подібності першого колгоспного двадцятиліття (панування на селі типових рис аграрного суспільства і “феодалних” пережитків) 1930-ті рр. і період 1940-х – початок 1950-х рр. суттєво відрізняється. Все ж до встановлення обов'язковості вироблення норми трудоднів, погектарних норм обкладення, охоплення колективізацією переважної більшості селян тощо навряд чи можна вважати колгоспну систему як таку, що повністю сформувалася. 1940-ві рр. і початок 1950-х рр., крім екстремальності

ситуації, характеризуються піком позаекономічного пограбування. В цей період норма експлуатації селянського двору становила більше 50 %. Навіть у темні часи російського самодержавного правління таке навряд чи було можливим, хоча слід, звичайно, враховувати різницю рівня розвитку “виробничих сил” (якщо користуватися традиційною термінологією), а отже, і різницю можливостей для рівня пограбування. Соціальна еволюція селянства в цей час відрізнялася великою специфікою з точки зору процесів класичного аграрного суспільства. О. В. Чайнов сформулював основний закон еволюції селянського господарства як працеспоживчої категорії. Він полягав у встановленні взаємозв'язку виробничих і демографічних процесів розвитку селянського двору. В міру зміни співвідношення членів сім'ї і робітників, росту споживчих запитів сім'ї зростає господарський потенціал, який потім розділяється, утворюючи нові сім'ї – господарства. У колгоспних умовах цей закон продовжував діяти, породивши, однак, інший кінцевий результат – “зовнішнє” і “внутрішнє” розселення. Зростання потреб не могло бути задоволене за рахунок мікроскопічного свого присадибного господарства і майже безкоштовної “панщини”, – і закон спрацьовував на виштовхування з селянського стану потенційно майбутні покоління. Замість селянського соціального відтворення, суспільство отримало селянську “стерилізацію”, селянських “викиднів” [15]. За час існування колгоспів “зовнішнє” розселення скоротило цю частину населення з 80 % до, приблизно, половини всіх жителів України. І тут знову проглядається певне протиріччя: чому в умовах “феодальної” реставрації починається скорочення і переродження основної категорії населення? Причина в тому, що ця реставрація вирішувала завдання переходу від аграрного суспільства до індустріального. Хоча і з відставанням від міської і промислової підсистеми, але в село прийшов державно-організований капітал: через радгоспи і особливо МТС – унікальний радянський винахід. Капітал, як самовідтворююча вартість (якщо користуватися класичним його визначенням), об'єктивно частково уже в цей час денатуралізував селянську працю і її продукт. Звідси висновок: в умовах “феодальної” реставрації вже готувався ґрунт для трансформації селянина в робітника. Як видно з вищесказаного, обезземелення селян, руйнування відтворюючого механізму їхнього демографічного і господарського статусу також вписується в цей процес.

Перші два етапи колгоспного ладу характеризуються певними поземельними відношеннями. Принципи націоналізації землі, безкоштовного і безстрокового користування нею колгоспами, присадибного землекористування – лише зовнішня, формально-юридична сторона справи. Реальне право селянської власності, та і те у вигляді користування (без розпорядження і повного володіння), поширювалося на мізерну присадибну ділянку. І в селянській свідомості тільки він у колгоспний період як більш-менш “свій”. Інша земля сприймалася як та, на якій примушують працювати, якою володіє, користується, розпоряджається влада. Треба сказати, що дана система поземельних відносин – дуже старий витвір аграрних суспільств.

У Китаї ще в першому тисячолітті до нашої ери, в епоху династії Чжоу, склалася система так званих колодязьних полів, яка характеризувалася тим, що селяни разом обробляли землю, врожай з якої йшов на користь китайського імператора. При цьому вісім сімей обробляли по одному полю на себе, сумісно обробляли одне поле на користь держави. За всієї різниці пропозицій землі, для селянина і для держави, це так само, як і колгоспне землекористування, найбільше нагадує примусову оренду [7, с. 494–510].

Після Й. Сталіна, а це приблизно до другої половини 1960-х рр., у межах колгоспного ладу йде демонтаж “феодальних” і створення основ державного капіталізму. Основною передумовою стає завершення в цей час індустріалізації в

аграрній підсистемі суспільства. Крім того, демографічний баланс суспільства (переміщення величезних мас населення в місто, в промисловість) все настирніше вимагав заміщення людей капіталом – “матеріалізованою” працею. Промисловий потенціал дозволяв більшою мірою насичувати сільське господарство машинами, обладнанням, технікою. Реорганізація МТС, передача техніки колгоспам означала ще більшу їхню капіталізацію, незважаючи на взаємозаперечність цієї акції внаслідок механізму передачі-продажу.

Новий удар по присадибному господарству, нанесений М. Хрущовим, ще більше звузив простір аграрного типу економіки. Поступове згортання системи повинностей і введення, по суті, заробітної плати за продаж робочих рук соціально трансформували селянина в “робітника з присадибною ділянкою”.

Ці явища підготували останній етап колгоспної епопеї – період фактичної державної капіталізації. У зв’язку з таким твердженням постає питання про критерії цього переродження. Одним з найважливіших, мабуть, треба розглядати такий економічний фактор, як частка капіталу і “простої” праці в собівартості суспільного аграрного продукту: коли роль першого стає провідною, можна вважати, що межа, яка відділяє аграрне суспільство від колгоспного державного капіталізму, пройдена. Гадаємо, що економісти погодяться з цією думкою. Хоча це й умовний рубіж, але його можна приблизно датувати кінцем 1960-х рр. Пізніше, в першій половині 1970-х рр., уніфікацією паспортного режиму було ліквідовано юридичне “закріпачення” селян. Хоча ще і до сьогоднішнього дня, навіть із значним регресом, особливо після 1991 р., зберігається такий оплот старого селянського світу, як продовольче самозабезпечення – головне відбулося – в муках народився “багатостраждальний” радянський аграрний капіталізм.

Щодо поземельних відносин цього періоду, то тут треба сказати особливо. Формальний статус землекористування змінився мало. Однак реальна сутність поземельних відносин трансформувалася паралельно капіталізації аграрного ладу і розселенню. Сформувались нового типу орендні відносини, в межах яких все більшу роль у розпорядженні та користуванні землею відіграла сільська протобуржуазія, що ставала на ноги. Саме вона стала в 1990-ті рр. головною верствою, яка захопила шляхом виділення або перерозподілення земельних паїв колишнього колгоспного сектору. Нині можна конкретно бачити, як формується пряме право власності на приватизацію угідь, яка фактично відбулася. Таким чином, у 1930–1980 рр. достатньо типове аграрне суспільство спочатку Російської імперії, а потім Радянського Союзу трансформується у специфічний радянський аграрний капіталізм.

Наступні події, що відбулися на початку 90-х рр. у суспільному житті колишнього Радянського Союзу, буквально підірвали політичну сферу України, викликавши в ній сильні зміни, що призвели до утворення незалежної держави. Однак підвалини економічного життя не змінилися настільки ж радикально і синхронно у відношенні до тенденцій політичної, якісної трансформації. Тому аграрна свідомість українців, що формувалася протягом віків, і яка ще більше законсервувалася за часи радянської влади, продовжує існувати. Мало того, ті зміни, що відбулися в політичному житті країни, залишивши на узбіччі сільське життя, призводять до того, що ще більше проявляються елементи традиційного модуля мислення, які притаманні аграрному суспільству.

Відсутність економічної свободи, особливо в радянські часи, робила українську людину невилною в цілому: її енергія поглиналася групою, а сама вона “розчинялася” в колективній анонімності. Природно, що в силу цього така людина ставала суб’єктом особистих, але ніяк не речових, тобто товарно-грошових відносин. Оскільки визначальною була ціннісна нормативна орієнтація на групу, колективний початок, то, відповідно, однією з важливих умов цієї орієнтації виступав конформізм. Тільки у випадку підпорядкування як частини

цілому, некритичного сприйняття і наслідування в групі (в колгоспі і не тільки) нормам, установкам і стереотипам, вона могла розраховувати на особистісну ідентифікацію з нею. Для носіїв традиційної масової свідомості властиве відчуття причетності ідеології солідарності. Треба зауважити, що це відчуття українцям було нав'язане тільки за часів радянської влади, тому що для українського суспільства притаманна, в цілому, індивідуалістична форма свідомості [17, с. 18].

Поряд з конформізмом солідаристські відношення всередині групи забезпечували її консолідацію та стабільність. Але якщо конформізм передбачав установку на злиття “я” і “ми”, то “солідаристська” мораль, крім цього, ніби закріплювала фатум вічного протистояння “ми” – “вони” (“свої” – “чужі”). Відповідно, солідаристське служила не тільки “нормативним” інструментом з'єднання групи, механізмом “вбудови” намірів і волі її членів в єдиний вектор, але й формувала її захисний периметр.

Для масової свідомості аграрного суспільства характерна сильна, якщо не абсолютно домінуюча, присутність консервативної тенденції, яка працює на збереження існуючого порядку в його незмінному вигляді, – і все це чітко проглядається на прикладі нашого життя.

Перебуваючи у такому суспільстві, українська людина, будучи позбавленою права легітимної приватної власності, скута колективістсько-корпоративними інститутами й установками, втрачала можливість, відповідно до своєї волі та намірів, розпоряджатися додатковим продуктом, відчужувати його в сферу товарного обігу, опосередковувати ринковими, товарно-грошовими відносинами. Тому в цій аграрній структурі продукт не тільки і не стільки продавався, скільки перерозподілявся окрім товарно-грошових відносин, “обмінювався” на відношення, різні послуги, розподілявся у вигляді подарунків, викупів, різного роду допомоги, особливих прерогатив, привілеїв, нагород тощо. Цим пояснюється та особлива значущість, яка набула в традиційному соціумі сфера розподілення, що присутня, до речі, і сьогодні.

З традиційною моделлю розподілення була пов'язана й ідеологія патерналізму (“батьківська турбота”). Гарантія на частину суспільного продукту означала можливість розділити ризик всередині спільноти і ввійти в “смугу безпеки”, тобто надійно і більш або менш стабільно розв'язувати проблему існування під патронатом (заступництвом) даної спільноти або її персоніфікаторів: держави, еліти, чиновників тощо. Доступ до розподільчого механізму і його ричагів здійснювався відповідно до суворої ієрархії, яка ґрунтувалася на чітко виражених і завуальованих відносинах панування і підпорядкування. Саме вони склали суть функціонування ієрархічної вертикалі (звичайно, мала місце і горизонтальна ієрархія, коли воля придушувалася рівним, але маючим вихід на “вертикаль”). Ступінь можливості залучення до “пирога” нижчестоячих ланок цієї вертикалі залежала від їхньої слухняності, готовності перших чинити відповідно до намірів і бажань останніх. Природно, це породжувало в середовищі залежних не просто конформізм, але “комплекс раба”, прислужливість і лицемірство тощо. Будь-які спроби не прийняти таке становище пов'язані з внутрішнім конфліктом особистості, який вирішується через “захисну” раціоналізацію (пошуком прийнятного виправдання) або переходом в адаптивний режим багатопрошаркового існування: думати одне, але говорити інше; хотіти так, однак чинити інакше. Цікаво, що панування і підпорядкування в ієрархічній вертикалі сприймаються як “нормальні” взаємні обов'язки, своєрідний “еквівалентний обмін” (за слухняність і виконання бажання, що йдуть знизу, – протекційні послуги – зверху). Більше того, вони виступають тут як фактор соціальної інтеграції і своєрідної демонстрації солідарності “своєї” моральної спільноти. Тобто дані відносини є нормою для всієї групи, суспільства. Таким чином, ми маємо сформовану радянським суспільством ментальну поведінку і,

зрозуміло, продовжуємо сприймати навколишній світ, соціальні стосунки, економічні процеси через призму цієї ментальності. Наприклад, містика української душі, про яку всі так багато філософствують, є не що інше, як прояв рабського менталітету. Він виражається і в міщанстві, і у вірі та невірі, і покірному працелюбстві, і в несприйнятті законності, і у відсутності гідності в українському характері. Зазначимо, що демократія з її схиланням перед владою більшості і фактичним придушенням сфери індивідуального мислення – нова логіка рабства.

Систематичне насилля аграрно-тоталітарного суспільства й авторитетне виховання ведуть до “навченої недієздатності”, що проявляється як пасивність і безглуздість ініціатив (за радянської системи активних людей боялися – існувала “змова слабких”). Крім того, відбувається інверсія емоційної значущості стимулу – реакція на зло відсутня, а на добро індивідуум реагує як на зло [10, с. 190–200]. Ці психологічні фактори формують психічно нездоровий менталітет з притаманною йому внутрішньою несвободою і безвідповідальністю. Такий менталітет Е. Фром назвав “втечею від свободи” [13, с. 51]. Цю сторону менталітету найбільш складно трансформувати при переході від тоталітарного до вільного суспільства внаслідок того, що створення раціональних очікувань внутрішньої свободи і відповідальності – дуже складне психоінформаційне завдання управління несвідомим.

Якщо пов’язувати ринкові відносини з менталітетом українського народу, то деякі риси цієї ментальності суперечать суті цих відносин. Це, перш за все, відсутність законслухняності. У сталінський період вона забезпечувалася страхом смерті. Народ вже і уявити собі не міг, що підкорятися закону можна добровільно. Після смерті Й. Сталіна насильницькі механізми послабилися і в суспільстві установилася особлива система взаємовідносин, заснована на загальній необов’язковості та потуранні. Люди звикли жити не за законами, а за “поняттями”, які досить протяжні та нестійкі, українській людині не притаманна імперативність – вона не звикла суворо вимагати ні від себе, ні від інших. До сказаного слід додати, що за роки реформ у суспільстві виробилося очікування виявитися обманутим. Подібні очікування часто породжують крайній індивідуалізм. “Чудовий” приклад цього показують представники еліти, поведінка яких зводиться до приватизації прибутків і націоналізації збитків [9, с. 35]. Ринок сприймається як політична боротьба мафіозних кланів, а власність – як крадіжка (буквально за П. Прудоном). Суспільство перетворюється в безвольну асоціальну масу, яка відповідає на реформи вимиранням. Це суспільство пригнічене, заземлене турботами про виживання, яке не бачить перспективи і боїться майбутнього. Спостерігається феномен “чорної свідомості” – різко негативної самооцінки.

Згадані риси характеру і поведінкові реакції, народжені середовищем існування, закріплюються у несвідомому і створюють “тваринні” елементи менталітету, далекі від альтруїзму і здатності самопожертви – основних якостей, які відрізняють людину від тварини. Суттєвою є і така риса менталітету, як запізніла самоідентифікація, що обумовлює слабку здатність до самоорганізації.

Особливостями менталітету пояснюється і завжди присутній серед українців (оскільки вже протягом декількох століть вони втягнуті в орбіту російського деспотизму) комплекс неповноцінності перед західною цивілізацією. Цей комплекс породжує два почуття – несприйняття, і тоді йде відчуження, і догідливість – сліпе наслідування. Таким чином, розвиток України через несвободу спочатку в складі Речі Посполитої, а потім як частини Російської імперії і Радянського Союзу, де панували східнодеспотичні аграрні відносини, формувало в її народі настрої і поведінку, що характеризуються такими ознаками масової свідомості:

- 1) сприймання суспільних змін як таких, що зумовлюються винятково злою

чи доброю волею окремих осіб (“вождів”), не вмотивовані жодними об’єктивними чинниками і, отже, нібито мають зворотній характер;

2) звичку відчувати себе об’єктом патерналістичної опіки з боку держави, таким, що не потребує розвитку ініціативи, насамперед в економічній сфері;

3) недовіру до інститутів демократії і форм її здійснення, що в радянські часи були суто ритуальними й камуфляжними;

4) співіснування діаметрально протилежних типів політичної культури, що вкрай ускладнює появу загальнонаціонального лідера, змушує претендентів на цю роль до політичної мімікрії, породжує занадто різні регіональні умови під час проведення парламентських і президентських виборів, парадоксально позначається на їхніх результатах;

5) невираженість інтересів соціальних груп, недостатню сформованість групових норм і, як наслідок, підвищену схильність до масових психічних станів, які легко поширюються і є такими ж нестійкими;

6) незамішуваність прищеплених комуністичною пропагандою міфологем та символів (адже вони у свідомості, сформованій поза аксіологічним контекстом національних, релігійних та інших традицій, продовжують виконувати функцію смислотвірних цінностей) і негативну психологічну залежність осіб з альтернативним світоглядом від цих самих міфологем і символів;

7) атрофію, деформованість історичної пам’яті;

8) стійкі часові децентрації у біографічне минуле, що провокують масовидні процеси його ідеалізації та міфологізації;

9) наявність у структурах підсвідомого численних слідів витіснених і сублімованих страхів, закріплених у вигляді різних психологічних комплексів;

10) схильність до імпульсивних реакцій агресивного типу, зумовлену витісненими страхами;

11) культ “революційної дії” як способу розв’язання суспільних проблем, правовий нігілізм.

Тому за наявності перелічених характеристик, будь-які спроби шокової трансформації української системи закономірно заводять у глухий кут з кримінальною самоорганізацією. Соціальна “температура” в ній настільки висока, що можливий перехід: знайдеться тільки відповідний харизматичний “вождь” – ментальність “втечі від свободи” спрацює одразу ж.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К.: Генеза, 2006. – С. 600–648.
2. *Anthony D. Smith. The Ethnic Origins of Nations* / D. Anthony. Oxford, 1986. – P. 101.
3. *Верт. Н. История советского государства. 1900–1991* / Н. Верт. – М.: Прогресс-Академия, 1995. – С. 209–265, 401–432.
4. *Goody G. The logic of Writing and the Organization of Society* / G. Goody. – Cambridge, 1986. – P. 171.
5. *Грем Г. Тихий американец. Роман* / Г. Грем. – Харків: Вища школа, 1984. – 352 с.
6. *Куліш П. Мое життя: Повість про український народ. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія* / П. Куліш / Упорядкування, передмова, переклад, примітки О. Шокало. – К.: Український світ, 2005. – 287 с.
7. *Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Навчальний посібник* / О. П. Крижанівський. – К.: Либідь, 1996. – С. 494–510.
8. *Липинський В. Листи до братів хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр.* / В. Липинський. – Відень, 1926. – С. 78.
9. *Медведев В. Проблемы социальной переориентации российской экономики* / В. Медведев, А. Чебанов // *Свободная мысль*. – 1998. – № 8. – С. 35.
10. *Николаева Е. Русский эксперимент* / Е. Николаева. – ЭКО. – 1997. – № 5. – С. 190–200.
11. *Смит Э. Национализм и модернизм* / Э. Смит. – М.: Праксис, 2004. – С. 66–70.
12. *Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии* / З. Фрейд. – М.: Издательский дом “Мерани”, 1991. – С. 87.
13. *Фромм Э. Бегство от свободы* / Э. Фромм. – М.: Прогресс, 1995. – С. 51.
14. *Хайдеггер М. Основные понятия метафизики. Мир – конечность – одиночество* / М. Хайдеггер. – СПб.: Владимир Даль, 2013. – 592 с.
15. *Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды*. – М.: Экономика, 1989. – 492 с.

16. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / А. В. Чаянов. – К.: Критика, 2002. – С. 189–231, 415 с. 17. Яценко В. Пошук філософських і етнопсихологічних сутностей українця / В. Яценко, Т. Ковальчук. – Мандрівець. – 1995. – № 2. – С. 18.

Михаил Юрий

АГРОКУЛЬТУРНОЕ ОБЩЕСТВО И МЕНТАЛИТЕТ

В статье идет речь об аграрном обществе и особенностях развития культуры в нем и, как следствие, формирование украинского менталитета. Дается характеристика менталитета, начиная с традиционного общества и заканчивая современным периодом.

Ключевые слова: традиционное общество, письменность, культура, менталитет, повседневность, патернализм.

Mykhaylo Yuriy

AGROCULTURAL SOCIETY AND MENTALITY

The article deals with the agrarian society and especially the development of culture in it and, consequently, the formation of the mentality of the Ukrainian people. We give a description of mentality, starting with the traditional society and ending with the modern period.

Key words: traditional society, writing, culture, mentality, daily, paternalism.